

ВСТУП

Перша частина монографії «Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка» вийшла друком 2010 року. Вона знайшла певний відгук у читачів — тернополян і гостей обласного центру, молоді та науковців як найбільш повна та об'єктивна історія міста.

Читачі запитували автора і видавництво: коли ж вийде друга частина? Річ у тім, що хроніка була готова до 1991 року — часу проголошення Незалежності України, від якого починався відлік нової історії Тернополя. Поставало питання: яким роком завершити нову історію? Логічно було б це зробити ХХ століттям. Проте в процесі збирання нових матеріалів автор відчув, що чим ближче до наших днів, тим важче зважено оцінювати події та діяльність осіб міського, обласного та державного рівня. Жанр хроніки не передбачає аналізу подій, коментарів до фактів, характеристики окремих особистостей, зрештою — творчої фантазії, проте неможливо залишатися безпринципним, неупередженим. Тож довелося зупинитися на п'ятдесятирічному повоєнному періоді, уклавши матеріал в п'ять часових розділів (з ХІІІ по ХVІІ). Адже про сучасність пишуть журналісти, про минуле — історики-літописці, тому нехай наше минуле, добре воно чи погане, буде правдивим.

Ігор Микитович Дуда живе в Тернополі майже 60 років (із перервою). Мало не все життя міста, описане в цій книжці, минуло в нього перед очима, а окремі факти — з його участю. Тому, поряд із документально підтвердженою інформацією, він подає власні замітки, враження і спостереження.

Нехай вибачать філологи, що автор порушує загальноприйняті правила й продовжує писати польські та російські прізвища методом транскрипції. Не можна погодитися, що нашого Іванка, Петруся, Павлика, Марійку, Оленку московити звали Ваня, Петя, Паша, Маша, Лена, а прізвище Антонів писали як «Антонов», Олексієнко — «Алексеєнков». Назви вулиць у виданні залишено такими, як вони вживалися за радянських часів.

У першій книжці монографії зроблено критичний аналіз краєзнавчої літератури про місто, в т.ч. радянської доби, тому в другій цього не робитимемо, аби не повторюватися. До кожного розділу додається перелік використаної літератури із вказівкою сторінок. Там же можна знайти першоджерело цитат, якщо воно не зазначається в тексті.

Порівняно з публікацією в газеті «Тернопіль вечірній» (1999–2002), друга частина видання суттєво доповнена новими матеріалами і перероблена. В Додатку міститься «Іменний покажчик» для 1-ї та 2-ї частин монографії. «Перелік вулиць, бульварів, проспектів, майданів», як потрібну інформацію, читач знайде в 1-ій частині книги. За України відбулося кілька їхніх перейменувань.

У червні 2011 р. автор на запрошення воєводи Малопольського вперше побував у Кракові в зв'язку з передачею родинного архіву Чеслава Бліхарського бібліотечі Ягеллонського Університету та відкриттям виставки «Хранитель тернопільської пам'яті». Ч. Бліхарські, ґрунтовні праці якого використано в першій частині монографії, схвально оцінив працю І. Дуди. Книжка про Тернопіль поповнила книгозбірні Кракова, Києва та Львова.

**XIII. В радянській
Україні. Відбудова
(1944-1955)**

1944

1. Середня церква.
2. Надставна церква.
3. Новий замок.
4. Старий замок.

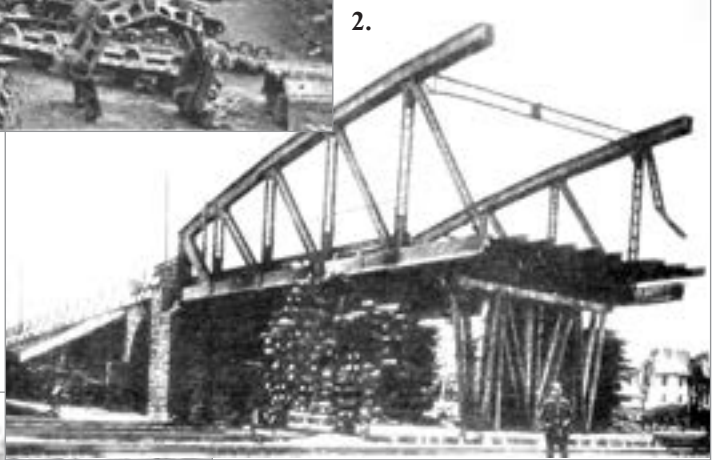
1944

1.

1. Привокзальна площа.
2. Залізничний міст.
3. Німецькі військовополонені.
4. Німецькі танки на Привокзальній площі.

2.

3.

4.

1944

Протягом 8–20 квітня 1944 р. 850 полеглих радянських бійців та офіцерів поховали в 40 братських могилах на старому монастирському цвинтарі на вул. К. Острозького. Крім того, могили були: на вул. Качали, 4 (двір) — 2, вул. «Сокола», 13 і 19 (навпроти і на городі) — 6, вул. Коперніка, 5 (біля будинку) — 5, навпроти Державного банку — 1, біля моста на вул. Бродівській — 1. У братській могилі на вул. Вагилевича поховано 100 червоноармійців. Трупам ховали там, де їх знаходили. Невідомо, хто це були — радянські вояки чи німецькі. Так, на вул. Заяча поховано 10 осіб, вул. Станіслава — 9, вул. Матейка — 30, біля костьола оо. єзуїтів — 10, вул. Подільська Вища — 17, вул. Чацького — 12.

20 квітня обнародовано «Обов'язкову постанову № 1 Міської ради депутатів трудящих». (*Примітка: за радянських часів слово «Рада» писали з великої літери, а «міська» — з малої*). У зв'язку із загрозою розповсюдження епідемії оголошено тимчасову мобілізацію всього цивільного населення міста та гужового транспорту на захоронення людських трупів і забитих коней.

23 квітня відбулося перше розширене засідання бюро обласного комітету КП(б)У. На ньому було розглянуто питання відбудови народного господарства і допомога фронтові, добору та розстановки кадрів, політико-масової роботи серед населення. Відновлено випуск газети «Вільне життя». Із листопада 1944-го по червень 1948-го її очолював відповідальний редактор А.С. Мазанько.

Того ж дня, 23 квітня, почалися уроки в «залізничній» (російській) середній школі (з 1967 р. — СШ № 10). В 15-ти класах тут навчалися 620 учнів. Перший випуск (18 осіб) відбувся в 1946 році. Школу № 10 у різні часи закінчували доктор технічних наук Е.І. Чумак, генерал-майор В.Ю. Баліхін, народний артист України В.П. Аверченко, доктор медичних наук Ф.А. Звершанський, член-кореспондент Української Екологічної Академії наук А.В. Царенко, доктор фізико-математичних наук, професор О.Е. Бергер (США), член-кореспондент Академії технологічних наук, заслужений винахідник Росії Ю.О. Синяк.

«Обов'язкова постанова № 2» від 11 травня 1944 р. виконкому Міської ради депутатів трудящих зобов'язувала керівників підприємств, навчальних закладів, «домоуправ» (управителів будинків) зміцнювати протиповітряну оборону. Населення Тернополя мало вивчати (російською мовою) правила поведінки в умовах хімічного нападу.

Руїни на вул. Міцкевича. Зліва — Парафіяльний костел. Вид з півдня. Травень 1944 р.

На початку травня відновив свою діяльність обласний драматичний театр імені І. Франка під керівництвом режисера Миколи Коморовського. Актори давали «шефські» концерти для червоноармійців. Особливим успіхом користувалися російські ліричні пісні та гумористичні мініатюри. Художник театру, випускник Варшавської Академії Красних Мистецтв Олекса Шатківський, малював для армійських клубів портрети радянських полководців, лозунги, плакати, оголошення. 22 травня колектив театру виїхав на чотиримісячні гастролі до Кременця, Почаєва та Вишнівця. Від жовтня 1944-го до травня 1945-го театр працював у Чорткові.

За даними обласного комітету КП(б)У, в квітні-травні на території Тернопільської області було зафіксовано кілька нападів УПА (за термінологією окупантів — «бандитських груп») на дрібні військові підрозділи та окремих бійців Червоної Армії. Архівні дані потребують уточнення: Червона Армія воювала з німцями, а з повстанцями — НКВД, тобто советське гестапо.

На початку червня всі обласні державні установи перебазувалися зі Збаража до Чорткова, оскільки Тернопіль лежав у руїнах і бракувало відповідних приміщень. Перед владою стояло завдання відбудувати зруйноване місто.

Більшовики будували свою імперію за рахунок розорення, експлуатації, пограбування та винищення інших народів. Наказ «Совершенно секретно», № 0078/42 від 22.06.1944 р. передбачав виселення «в отдаленные края» всіх українців, які проживали в німецькій окупації. Він, зокрема, зобов'язував: виселення почати після того, як буде зібраний урожай і зданий державі для потреб Червоної Армії; виселення проводити тільки вночі й раптово, щоби не було можливості сховатися і повідомити членам родини, які знаходяться в Червоній Армії. Наказ підписали народний комісар внутрішніх справ Л.П. Берія і заступник народного комісара оборони СРСР Г.К. Жуков. Звичайно, зміст цього наказу пересічним тернополянам відомий не був: його знала лише партійна верхівка та каральні «органи». Тоді галичан врятувала організована боротьба УПА і недостатня кількість вагонів. Режим усіляко намагався зробити так, щоб «західняки» відповідали радянській системі на Сході.

Війна ще тривала і вимагала людей та озброєння. На кошти, зібрані в населення області, було споряджено 21 танк «Т-34»: «Радянська Тернопільщина» — 3, «Мо-

*Дахи будинків на вул. Тарновського. Зліва — Парафіяльний костел. Вид зі сходу.
Травень 1944 р.*

лодь Тернопільщини» — 4, «Селянин Тернопільщини» — 13, селяни с. Цеценівка (район Великі Дедеркали) — 1 танк. Бойові машини з відповідними написами на баштах делегація області передала Червоній Армії наприкінці червня в районі Смигла-Дубно. На фронт були мобілізовані всі чоловіки віком від 18 до 50 років без належної військової підготовки: українців зараховували до Червоної Армії, поляків — до Війська Польського.

Станом на 10 липня 1944 р. в місті налічувалося 18 підприємств, організацій та установ: «Електростанція, Обозний завод, Ж-Д ст. Тарнопіль, Міськ ВНО, Здороввідділ, Міжрайбаза потребсоюзу, Пив-завод, Уккусний завод, Контора зв'язі, Пожарна команда, МПВО, Военстрой № 153, М'ясокомбінат, Воєнторг, Тарнопільторг, Промрада, Загот-скот, Загот-зерно». Мову оригіналу збережено: тогочасні документи готували і читали не дуже освічені люди, тому вони рясніють русизмами і граматичними помилками.

Т. зв. «Контора зв'язі» керувала телефонною станцією ручного обслуговування типу МБ (місцева батарея), що налічувала всього 70 телефонів. Для прикладу, в 1935 р. у Тернополі діяли 258 телефонів — службових і квартирних, видано телефонний довідник, на залізничному дворі (вокзалі) було встановлено телефон-автомат.

20 липня до відома тернополян була доведена «Обов'язкова постанова № 3» виконкому Міської ради депутатів трудящих під назвою «Про мобілізацію трудоспівного населення м. Тернополя на виконання державних завдань». Усі громадяни віком від 16 до 60 років зобов'язані були працювати для потреб фронту. Особи,

котрі не виконували цієї постанови, притягувалися до відповідальності в адміністративному порядку до 100 крб. штрафу або одного місяця примусових робіт.

У Тернополі відновила роботу міська лікарня на 100 ліжок з одним лікарем на вул. Шпитальній, міська і залізнична поліклініки, туберкульозний і венерологічний диспансер, міська санепідеміологічна станція, дитячий садок на 25 місць. Міський стадіон передано спортивному товариству «Локомотив».

21 липня відкрито кінотеатр імені І. Франка на однойменній вулиці. 15 серпня запрацював обозний завод, робітники якого взялися відбудовувати мости на вул. Сенкевича і Тарновського. Укомплектовано міську бібліотеку, в якій налічувалося близько 20 тисяч книжок.

Новий 1944–45 навчальний рік (після косметичного ремонту шкільних будинків) розпочали 3 089 учнів, у т. ч.:

- українська середня школа (вул. Коперніка, 15) — 1 030 учнів;
- польська середня школа (вул. Бродзінського, 2) — 1 301 учнів;
- російська середня школа (вул. Качали, 13) — 620 учнів;
- початкова школа на Загребеллі — 138 дітей.

Із дитячих років совіти привчали галичан до своїх ритуалів. Кожна дитина мала перебувати в рядах піонерів — Всесоюзній піонерській організації, а також готувати себе до вступу в члени ВЛКСМ. Піонерська діяльність становила частину шкільної виховної роботи. Якщо відкинути ідеологічну основу, то піонерські правила й символіка були запозичені від традицій скаутів і Пласту.

Символом-взірцем для наслідування пропонували 13-літнього Павлика Морозова, який доніс органам НКВД на батька — голову сільради, а також дядька, рідного діда, своїх сусідів як «ворогів народу», за що й був убитий.

Зруйнований будинок 2-ої польської гімназії (тепер СШ № 4). 1944 р.

У вересні в приміському селі Велика Березовиця відкрили семирічну школу, яка з 1949 року стала середньою. Вчителями там працювали переважно вихідці зі Східної України, лише О.В. Кучмій був місцевим. У 1956 р. школа № 8 отримала нове приміщення (13 кімнат) поблизу цукрового заводу «Поділля». Перший директор — П.Р. Михальчук. У 1967 і 1973 рр. школу добудовували. Завдяки О.В. Кучмію висаджено великий яблуневий сад. Серед відомих випускників закладу — поети Богдан Бастюк, Левко Крупа, Микола Тимчак, історик і громадсько-політичний діяч Ігор Герета.

9 вересня 1944 р. укладено «Угоду між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі». Вже 19 вересня на адресу голови виконкому Обласної ради Я. Артюшенка і першого секретаря обкому КП(б)У І. Компанця з Києва було надіслано рішення про реалізацію цієї угоди. На території Тернопільської області утворено три районні представництва: Кременецьке, Тернопільське та Чортківське. Постановою бюро обкому партії від 3 жовтня був створений відділ у справах евакуації і розселення українського і польського населення.

Комісія з евакуації польського населення в Тернополі прибула 6 жовтня. Містом були розклеєні оголошення про початок реєстрації і правила евакуації. До 15 листопада реєстрація тривала дуже повільно: поляки не хотіли залишати місто. Частина оголошень протягом 3–5 днів після їх розклеювання було зірвано. Зникла й вивіска Комісії з евакуації на будинку, де вона засідала. В результаті «масово-роз'яснювальної роботи з боку партійних і профспілкових організацій» у листопаді кількість «бажаючих» зросла. 24 грудня на Захід вирушив перший поїзд із поляками-репатріантами. Транспорт складався з відкритих товарних вагонів для перевезення худоби. Станом на 10.01.1945 р. було відправлено 535 родин, або 1459 осіб. Місто не в змозі було своїми силами забезпечити підвіз людей та їхнього майна на залізничну станцію для завантаження у вагони. Міськком партії попросив у Велико-Глибочецькому і Микулинецькому районах виділити і скерувати до Тернополя по 29 підвід для підвезення поляків до вокзалу. Новини з Польщі стали обов'язковими на сторінках газети «Вільне життя». Евакуація вважалася добровільною, але насправді була примусовою. Угода від 9.09.1944 р. стала приводом для розв'язання проблеми національних меншин.

13 вересня відновлено місцеву протиповітряну оборону в Тернополі. Введено загальну підготовку населення віком від 16 до 60 років, що передбачала обов'язкове вивчення норм протиповітряної хімічної оборони за 20-годинною програмою «ТСО Авіахіму» (Товариство сприяння авіаційно-хімічної оборони).

У центрі міста залишилося мало вцілілих будинків. Один із них — триповерховий, на вул. 3 Мая. Його відразу заселили «визволителі» — працівники НКВД, міськкому партії і начальство в'язниці, розташованої неподалік. На подвір'ї будинку німецькі військовополонені звели досить пристойну муровану вбиральню на 12 «очок». Яюсь хлопці 13–14 років знайшли подовгасту металеву річ помаранчевого кольору із закруткою, що не піддавалася під дитячими пальцями. Міліціонер,

Руїни міської ратуші й готелю «Подільський». 1944 р.

Руїни будинку. 1944 р.

Зруйнований центр міста. Вул. Міцкевіча. Грудень 1944 р.

до якого вони підійшли за порадою, сказав: «Здесь что-то не то, выбросьте лучше в туалет...». Діти послухали й кинули дивний предмет у «вічко» вбиральні. Та не встигли вони відійти й десяток метрів, як вбиральня вибухнула і рознесла на всі боки свій уміст. Найбільше — по будинку, де мешкало начальство. Сморід стояв кілька днів. Цю історію розповів один із тих хлопців — журналіст Ярослав Гулько на сторінках «Тернополя вечірнього».

Хоч місто лежало в руїнах, Міська рада 4 жовтня винесла постанову «Про врегулювання вуличного руху по м. Тернопіль». Згідно з цією постановою на вулицях мали бути встановлені стандартні подорожні знаки. Введено обмеження швидкості руху автомашин: для легкових — 30 км, для вантажних — 20 км, а на вул. Тарнавського, Руській та Міцкевича — 15 км за годину. Заборонено проїзд гужового транспорту і неколісних машин, прогін худоби на вул. Острозького, Міцкевича, Тарнавського, Руській і Львівській. Винні особи притягувалися до відповідальності в адміністративному порядку до 100 крб. штрафу або одного місяця примусової роботи. На той час у місті було всього 10 велосипедів у користуванні керівників підприємств.

Нова влада восени почала примусово вивозити молодь на відбудову шахт Донбасу. Хапали на вулиці хлопців і дівчат віком від 17 років. Через непосильну працю і голодне існування багато з них тікали додому, де їх ловили, судили і висилали в Сибір.

На Схід масово вивозили збіжжя. «За успішне виконання державного плану хлібозаготівель 1944 року (в умовах воєнного часу)» орденом Вітчизняної війни I ступеня були нагороджені голова Обласної ради депутатів трудящих Я.Ф. Артющенко та перший секретар обкому КП(б) України І.Д. Компанець.

У жовтні відновила творчу діяльність обласна філармонія. Почали працювати хорова капела, естрадна бригада та ... ансамбль ліліпутів. Директором і художнім керівником хорової капели був Іван Гіпський.

5 листопада у Львові під час поховання Митрополита Андрея Шептицького на чолі довжелезної траурної процесії несли хрест. За ним — 40 хоругв і 312 вінків. Найбільше вінків було від української молоді. Промовистим був напис: «Його Ексцеленції — від молоді Тернополя».

22 листопада римо-католицький архієпископ Євгеніуш Базяк, котрий походив з Тернополя, був номінований Митрополитом Львівським (до 15.06.1962 р.).

До кінця 1944 р. у кінотеатрах міста демонструвалися 25 радянських кінофільмів, у т. ч. «Суворов», «Кутузов», «Чапаєв», «Щорс», «Она защищает Родину», які на прикладах давньої та сучасної історії мали виховувати в тернополян патріотичні почуття гордості за Батьківщину «визволителів». Особливою популярністю у мешканців міста користувалися закордонні фільми, а серед них — англійський «Леді Гамільтон» (1941 р. випуску). Глядачі захоплено переповідали про кохання Емми (Вів'єн Лі) та адмірала Нельсона (Лоуренс Олів'є). Усі фільми були озвучені російською мовою.

Із 26 грудня 1944-го по 23 грудня 1945-го виходила газета «Радянський Тернопіль» — орган Тернопільського міського комітету КП(б) України та Міської ради депутатів трудящих. У першому номері редакція повідомляла, що газета «ви-

світловатиме матеріали про становище на фронтах Вітчизняної війни, про події за кордоном, а також про життя і роботу трудящих СРСР і зокрема трудящих нашого міста тощо». Три сторінки цього видання займало «Звернення до населення західних областей України» від 27 листопада 1944 р. Тернопільські матеріали обмежувалися трьома інформаціями. Редактором був С. Веріженко. Міську газету випускали у друкарні на вул. Громова, 29. Від березня 1945 р. вона виходила двічі на тиждень тиражем 2000 примірників.

1945

На сторінках «Вільного життя» тернополяни мали змогу читати покаяльний лист курінного ВО «Богун» УПА-Південь Ярослава Білинського — «Бистрого», який 7 січня 1945 р., важко поранений в бою, потрапив у полон. Був уродженцем с. Товстенке Чортківського району. У лікарні йому ампутували ногу. Під час слідства не витримав тортур і зламався. Їздив з агітаційною групою по Чортківщині. Згодом його засудили до смерті й 12 лютого 1946 р. розстріляли.

Про успішний наскок «хлопців з лісу» 21 січня на сусідній райцентр Великий Глибочок, зрозуміло, газета не повідомляла. Про це люди говорили пошепки. Наскок організував і провів командир сотні «Бурлаки» ВО «Лисоня» Іван Семчин — «Чорний».

Не випадково на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1945 р. (протокол № 53) розглядалося питання «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами в западных областях Украины». Начальники обласних управлінь НКВД і НКГБ, секретарі обкомів партії зобов'язувалися рішуче поліпшити роботу зі створення і розширення сітки агентури з метою проникнення в націоналістичне підпілля. У кожному населеному пункті мала бути їхня агентура. До агентурної роботи передбачалося залучати місцевих жителів, перевірених і відданих радянській владі, а також колишніх оунівців.

«Органи» мали використати зимовий період для остаточного розгрому та ліквідації «банд і підпілля націоналістів». Вони зобов'язувалися більш рішуче викривати «українсько-німецьких націоналістів у пресі як агентів і підсобників німців» (такою була тодішня термінологія).

В усіх областях планувалося провести наради районного керівництва, на яких заслухати доповіді про боротьбу з націоналістичним підпіллям. Строк проведення наради в Тернопільській області — 20 січня. Секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов наголошував на цьому засіданні, «что борьба с украинско-немецкими националистами в настоящее время является главнейшим и первостепенным делом большевиков западных областей Украины».

Станом на 20.06.1945 р. в області діяли дві спецгрупи НКВД у складі 34 осіб, які чинили численні провокації проти мирного населення: вбивали активістів, гвалтували дівчат і жінок, сприяли ув'язненню і депортації громадян. Більшовицька пропаганда приписувала ті злочини бандерівцям.